

22. Денисов В.И. Современное положение русской торговли (По поводу экономической записки Министерства финансов) / В.И. Денисов. – СПб.: Тип-лит Ю. Римона, 1913. – С. 59.
23. Центральний історичний державний архів України, м. Київ (ЦДАК України). – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 391. – Арк. 16.
24. Материалы к пересмотру торгового договора с Германией и другими иностранными государствами: Перевозки по русским железным дорогам. – СПб., 1914. – С. 380 – 386.
25. Довнар-Запольский М.В. Русский вывоз и мировой рынок: В таблицах и диаграммах / М.В. Довнар-Запольский. – Киев: тип. И.И. Чоколова, 1914. – С. 21 – 22.
26. Речи и доклады, произнесённые в учредительном собрании Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. – К., 1912. – Вып. 1. – С. 46.
27. Российская экспортная палата: Отчёт за 1913 г. – СПб., 1914. – С. 94.
28. Российская экспортная палата: Материалы по вопросу об экспорте мяса в Германию. – СПб., 1913. – Вып. II. – С. 39.
29. Челинцев А.Н. Избытки и недостатки главнейших сельскохозяйственных продуктов в 7 юго-западных губерниях / А.Н. Челинцев. – К., 1914. – С. 12–13.
30. Вестник Русско-английской торговой палаты. – 1912. – №7. – С. 265.
31. Промышленность и торговля. – 1912. – №23. – С. 464.
32. ЦДАК України. – Ф. 2163. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 46.
33. Экономическая жизнь Подолии. – 1916. – №8/9. – С. 22.

Аннотация

Рассматривается проблема сбыта сельскохозяйственной продукции украинских губерний Российской империи в начале XX в. Исследованы рынки сбыта, структура и динамика, определены последствия для Украины и Российской империи в целом. Приведены ключевые статистические данные по вывозу сельскохозяйственной продукции на европейские и азиатские рынки.

Ключевые слова: экспорт, зерновая продукция, торговля, рынок, сельское хозяйство, Российская империя, инфраструктура.

Annotation

The article deals with the problem of marketing of agriculture grain in Ukrainian provinces in the Russian Empire in the early twentieth century. Markets are investigated, influence, structure and dynamics, they had on Ukraine and the Russian Empire as a whole, are analyzed. The main statistical information concerning export of agriculture products to European and Asian markets is pointed.

Key words: export, food grain, trade, market, agriculture, Russian Empire, infrastructure.

УДК 94+342.924] (477) «19»

Ярослава Мочернюк
(Київ)

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІПОТЕЧНОГО КРЕДИТУВАННЯ ПОМІЩИКІВ
КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД**

Зроблено спробу на основі аналізу законодавчих актів Російської імперії регулювання російською владою державного і комерційно-акціонерного іпотечного кредитування поміщицького землеволодіння у губерніях Правобережної України, в тому числі і в Київській.

Ключові слова : правове регулювання, маєтки, поміщики, землеволодіння, Київська губернія, комерційно – акціонерне іпотечне кредитування, державне кредитування, банки.

В пореформений період, вирішуючи проблему збільшення бюджетних надходжень, враховуючи підвищення ціни на землю, руйнування натурально-господарських та розвиток товарно-грошових відносин, імперська влада шляхом іпотечної політики прагнула зберегти поміщицькі маєтки і підвищити їх господарську ефективність.

В українській історіографії досліджувалися різні аспекти поземельних відносин на теренах Правобережної України, але системного та повного дослідження їх законодавчого регулювання не було здійснено, хоча цьому питанню приділялась певна увага. Цю проблему поглиблено досліджували О. Борисевич [1], Д. Бовуа, В. Шандра, В. Щербина, О. Лобко, П. Ляшенко [6], М. Казьмирчук.

У пореформений період перед імперською владою стояло кілька проблем, на розв'язання яких спрямовувалася її законодавча діяльність. Насамперед це збереження поміщицьких маєтків і підвищення їх господарської ефективності шляхом іпотечної політики.

Криза поміщицького господарства в зазначену добу актуалізувала іпотечне кредитування. Система державної іпотеки була неспроможна задовольнити зростаючі потреби поміщиків у кредиті. Саме з цією метою у першій половині 60-х рр. XIX ст. й було проведено низку заходів щодо іпотечного кредитування. 12 лютого 1862 р. Олександр II затвердив висновок Державної ради про заходи полегшення поміщикам сплати боргів кредитним установам та покращення стану їх господарства. Землевласникам надавалося право звільняти свої землі від застави в державних позикових закладах, якщо борг кредитній установі не перевищував 30 % від викупної суми і перекладати її на селянські землі, щодо яких уже були складені уставні грамоти. Це відкривало шлях поміщикам для отримання нових позик у державних кредитних закладах та в приватних осіб, адже їх маєток звільнявся від застави. Відокремлену таким засобом від селян землю дозволялося відчужувати будь-яким способом. Земля, на яку переводився борг, не переставала вважатися власністю дворянина. У разі, коли поміщик визнавався неспроможним боржником, заставлена земля ставала приватною власністю селян і його борг ліквідувався викупною сумою [1, с. 210].

Таким чином, було створено черговий механізм зменшення або ліквідації заборгованості поміщиків, яка загрожувала їм втратою маєтків. За законом від 2 листопада 1863 р., борги кредитним закладам, термін сплати яких настав після 30 липня того ж року, компенсувалися за рахунок викупних платежів, а ті, що виникли раніше, сплачувалися звичайним шляхом. Це поширювалося лише на поміщиків Правобережної України. Отже, цим законодавчим уточненням уряд отримав засіб примусити дворян-землевласників дисципліновано розраховуватися за свої борги державним кредитним установам [1, с. 215].

Товарно-грошові відносини, концесії з побудови залізниць, біржова гра тощо розорили поміщиків, які вкладали кошти в сумнівні операції. А невміння господарювати у маєтках на нових засадах в умовах виробництва товарної продукції, величезна кредитна заборгованість зменшували пропорцію дворянського землеволодіння.

Російський уряд, прагнучи загальмувати цей процес, створив перший Акціонерний Комерційно-іпотечний банк, статут якого 16 березня 1865 р. затвердив імператор. Товариство поземельного банку заснували приватні особи. Позики видавалися відсотковими паперами на строк від 13 до 49 років під заставу приватного нерухомого майна, вартість якого мала бути не менше 500 руб. Оцінку його здійснювали повноважні представники банку. На заставлене майно накладалася заборона. В статуті визначалися заходи по стягненню кредиту. У разі нагромадження значної недоїмки застава переходила в господарське управління представників банку, що не зупиняло підготовку майна до продажу. Хоча перший Комерційний іпотечний банк перебував під егідою Міністерства фінансів, але він не мав економічної підтримки від держави. Це банківське товариство започаткувало приватний кредит. Заслуговує на увагу те, що пайщики й позичальники були членами товариства банку. Вперше запроваджувався принцип залежності строку кредиту від змісту застави. Це сприяло запровадженню в сільське господарство, прогресивних методів господарювання [2, с. 501].

На відміну від попереднього, Товариство поземельного кредиту, статут якого імператор затвердив 1 липня 1865 р. не видавало позики під заставу будинків, а лише – землі. Критерієм її оцінки визнавалася прибутковість. Товариство поставило собі за мету займатися операціями з вільної купівлі та продажу земельних угідь. Для державних банків ця функція була невласлива.

1 червня 1866 р. Олександр II затвердив статут Товариства взаємного поземельного кредиту. Товариство видавало довгострокові і короткострокові кредити під заставу земельної власності. Розмір позики не перевищував 2/5 від оціночної суми застави, яка мала бути не меншою ніж 1000 руб. Видавалася і додаткова довгострокова позика під 5 % річних. Критерієм оцінки заставленої землі була її прибутковість, яка визначалася умовами її здавання в оренду. Кожний позичальник товариства мав внести для утворення пайового капіталу суму, яка дорівнювала б 20 частині отриманої позики. Завдяки цьому позичальник вважався членом товариства, що давало йому право на пропорційну участь у володінні майном. Отже, це була не просто комерційно-іпотечна установа, а товариство взаємного кредитування, співвласниками якого були засновники, пайовики, і позичальники [3, с. 624].

Доповнення до нього від 27 січня 1867 р. стосувалося осіб, які заставляли свій маєток та брали на себе зобов'язання придбати за отриманий кредит маєтність у західних губерніях. Установа, крім довгострокової позики, видавала ще й другий такого ж розміру кредит. Уряд отримав право вимагати від товариства зменшувати розмір додаткової позики. Але в такому разі заборонялося видавати короткотерміновий кредит під заставу цієї ж маєтності. Держава за умов

свої фінансової допомоги зобов'язала цю акціонерну комерційно-іпотечну установу кредитувати осіб російського походження для придбання маєтків у польських поміщиків [4, с. 326].

В 1872 р. було засновано регіональний іпотечний банк, який поширював свій вплив на Правобережну Україну. 5 липня 1872 р., Сенат затвердив статут Київського земельного банку. Банк створювався для видачі позик під заставу нерухомої власності в Київській, Волинській, Подільській та Чернігівській губерніях. Кредити видавалися лише під заставу майна. Сума кредиту мала не перевищувати 60 % від оцінки майна, що заставлялося. Довгострокову позику видавали під 6 % на 43,5 роки заставними листами. Так, місцеві землевласники, які мали значні кошти, заснували регіональний іпотечний банк. Значення його створення полягало в тому, що це була перша іпотечна установа, засновниками якої були поміщики України. В подальшому це був найбільш популярний іпотечний банк, послугами якого користувались землевласники Київської та інших губерній Правобережної України. Чергові доповнення до статуту банку від 29 січня 1874 р. передбачали видачу кредитів для придбання маєтків, але не раніше укладання купчого акту. Придбаний таким чином маєток надходив у заставу кредитної установи. Це мало фінансово сприяти пришвидшенню заміни польських поміщиків на російських. Кредити мали сприяти результативності торгів, які проводило Київське губернське правління, оскільки розширювалося коло бажаючих брати у них участь [5, с. 31].

7 вересня 1872 р. Сенат затвердив статут Бессарабсько-Таврійського земельного банку, подібний до статуту Київського земельного банку. Ця кредитна установа була другим регіональним банком, який надавав послуги землевласникам Правобережної України. Особливою популярністю він користувався в південних повітах Київської губернії. З утворенням цього іпотечного банку остаточно сформувалась система кредитних установ, яка поширювала свій вплив на Правобережжя і діяла до 1917 р. [1, с. 248]. Практика іпотечного кредитування зумовила появу закону від 18 грудня 1879 р., яким надавався дозвіл міністру фінансів змінювати статuti комерційних кредитних установ стосовно видачі кредитів та встановлення нових термінів позики. Верховна влада вдалася до цих радикальних заходів тому, що практика довела неадекватність у деяких випадках дій акціонерних поземельних банків, які надавали авантюрно-критичні позики, внаслідок чого зазнавали значних збитків. Для унеможливлення цього Комітет міністрів запровадив тимчасові правила, затверджені імператором 16 жовтня 1882 р. Вони надавали міністру фінансів право цілковитого контролю за діяльністю іпотечних банків [6, с. 214].

Заслугує на увагу закон від 18 травня 1883 р. про облік у Державному банку соло – векселів землевласників і затверджені імператором 23 липня 1865р. правила ведення облікових операцій в його відділеннях. Державний банк мав право відкривати землевласникам кредит для користування ним по соло – векселях терміном не більше 9 місяців з накладанням на їх маєток заборони у розмірі кредиту [1, с. 250]. Ці короткострокові позики були спрямовані на залучення в господарство землевласника обігових коштів для проведення торговельних операцій. Поява такого способу державного кредитування свідчила про поглиблення товаризації сільського господарства у великих і середніх маєтках. Отже, в іпотечному кредитуванні з'явився вексель, який став посередником у короткостроковому кредитуванні землевласників.

Для фінансового сприяння позичальникам Товариства взаємного поземельного кредиту було створено Державний дворянський земельний банк, положення якого було затверджене імператором 3 червня 1885 р. Для його початкових видатків Державний банк надавав позику в 3 млн. руб. Вона запроваджувалася для надання довгострокових позик спадковим дворянам-землевласникам.

Банк поширив свою діяльність лише на європейську частину Російської імперії. Дозволялося переведення маєтків із застави приватних акціонерних іпотечних установ до Державного дворянського земельного банку, який брав під свою відповідальність розрахунки з погашення боргу позичальника перед ними. Якщо заставлений у банку маєток переходив у власність особи недворянського походження, то новий власник зобов'язувався погасити всю суму боргу протягом 5 років. В разі невиконання цієї вимоги застava призначалася у продаж з торгів. Кредити видавалися на 48 років і 8 місяців та 36 років і 7 місяців. Розмір позик не мав перевищувати 60 % оціночної вартості маєтку. Заборонялося видавати кредити під заставу тих з них, відповідна ціна яких була нижча 1000 руб. Вартість заставлених маєтків визначалася за нормальною чи спеціальною оцінкою. В її основу бралися середні прибутковість та продажна ціна земельних угідь у конкретній місцевості. За кредит позичальники сплачували 5 % річних. Вони мали право зменшити суму боргу чи взагалі викупити маєтності з-під застави до закінчення кредитного строку. Отже, це правило майже не відрізнялося від статутів комерційних положень державних

банків. Але все ж кардинальна відмінність існувала: позика видавалася лише спадковим дворянам, які володіли земельною власністю.

25 жовтня 1885 р. імператор затвердив доповнення до положення про Державний дворянський земельний банк, яке стосувалося дворян Правобережної України, білоруських та литовських губерній. Вимагалось під час подання прохання на отримання позик, крім документів, зазначених у банківському положенні, подавати свідчення про право на придбання маєтностей у цих губерніях, яке видавалося місцевою поліцією, цивільною палатою й губернським правлінням. Польські поміщики позбавлялися права отримувати кредит з цього банку, незалежно від того, прагнули останні придбати якусь земельну власність чи отримати позику для інших потреб [7, с. 428].

Заборона не поширювалася на їх право отримувати кредит у Державному банку, а тим більше в акціонерних земельних банках. Можна стверджувати, що втягнення поміщицького господарства в товарне виробництво зумовило поширення короткострокових позик для поповнення обігових коштів позичальників. З цією ж метою запровадили соло-векселя для перманентного їх поновлення. Розвиток капіталістичних засад у поземельних відносинах зумовив появу регіональних комерційно-акціонерних іпотечних банків, що сприяло створенню конкурентного середовища в цій сфері економічного життя як Київської губернії, так і всього Правобережжя. Державний дворянський земельний банк створив сприятливі умови для кредитування маєтків з метою збереження панівного становища дворян у сфері землеволодіння, але в ньому відмовляли полякам. Водночас у Державному банку і в комерційних акціонерних іпотечних установах відкривалися позикові лінії для придбання росіянами маєтків у західних губерніях. Таким чином, прискорене руйнування натурального господарства розвитком товарно-грошових відносин після селянської реформи стало додатковим імпульсом для якісного розвитку іпотеки на капіталістичних засадах. Крім того, держава неспроможна була значною мірою розвивати іпотечне кредитування. Акціонерні іпотечні установи були більш оперативними в своїй діяльності, а також мали змогу залучати до свого позикового капіталу вільні приватні кошти населення.

Отже, в пореформений період активно розвивається законодавче регулювання державного і комерційно-акціонерного іпотечного кредитування поміщицького землеволодіння. Це пояснюється бажанням влади призупинити розорення дворян та зберегти їхні родові маєтки, а також сприяти їм у пристосуванні до капіталістичних форм і методів господарювання та товаризації виробництва в дрібнопомісних маєтках. Уряд за допомогою державних та комерційних іпотечних установ створював фінансові умови для придбання особами російського походження земельних угідь в Київській губернії та в інших губерніях Правобережної України. Специфіка іпотеки цього періоду полягала в тому, що формувались регіональні комерційні іпотечні установи і в кредитній політиці розвивалася конкуренція за позичальника та відновлювалося станове іпотечне кредитування, в якому було відмовлено польським поміщикам.

Джерела та література:

1. Борисевич С.О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793 – 1886 рр.). Монографія // С.О. Борисевич. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 424 с.
2. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ). – 1866. – СПб. – Т. 41. – Отделение 1. – № 43268.
3. ПСЗ – СПб., 1867. – Т. 42. – Отделение 1. – № 43361.
4. ПСЗ – СПб., 1867. – Т. 42. – Отделение 2. – № 45195.
5. ПСЗ – СПб., 1872. – Т. 47. – Отделение 1. – № 51062.
6. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России. – Т.2. Крестьянская реформа и пореформенная землеустроительная политика // П.И. Лященко. – СПб., 1913. – 214 с.
7. ПСЗ – СПб., 1885. – Т. 5. – Отделение 1. – № 3206.

Аннотация

Сделана попытка на основе анализа законодательных актов Российской империи проследить регулирование российской властью государственного и коммерческо-акционерного ипотечного кредитования помещичьего землевладения в губерниях Правобережной Украины, в том числе и в Киевской.

Ключевые слова: правовое регулирование, имена, помещики, землевладения, Киевская губерния, коммерческо - акционерное ипотечное кредитование, государственное кредитование, банки.

Annotation

Describes the analysis of legislative acts of the Russian Empire regulation of Russian power by government and commercial joint mortgage lending landed estates in the counties of Right-Bank Ukraine, including Kyiv.

Keywords: legal regulation, estates, landowners, land, Kiev province, commercially - share's mortgage, government lending banks.

УДК 94 «477» (19)

**Сергій Семенович Падалка
(Київ)**

**МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯК ЧИННИК ПОВСЯКДЕННЯ СЕЛЯНСТВА
НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ**

На основі архівних, статистичних матеріалів, аналітичних напрацювань попередників розглянуто місце у повсякденному житті селян їх матеріального забезпечення.

Ключові слова: село, сім'я, бюджет, видатки, споживання, безробіття, зарплата, продукти харчування.

Сучасні економічні процеси в Україні тісно переплітаються з необхідністю вирішення питань соціального розвитку, зокрема у створенні сприятливих умов життєдіяльності населення, підвищенні їхнього рівня матеріального забезпечення.

Окремі питання розвитку соціальної сфери українських селян кінця ХХ – початку ХХІ ст. були предметом розгляду в «Історії українського селянства» та в публікаціях економістів. Однак, враховуючи значущість досліджуваних проблем, вони потребують подальшого наукового висвітлення.

Метою статті є аналіз матеріального забезпечення селян часів незалежної України, як одного із чинників повсякденного життя.

Згідно економічних категорій визначальними показниками добробуту виступають розміри доходів і витрат. Протягом досліджуваних років на селі ці показники змінювались головним чином структурно. Так би мовити «живі» гроші селяни одержували від зайняття підприємницькою діяльністю, самозайнятості в ОПГ, а також це були пенсії, стипендії, субсидії в готівці. До 2002 р. заробітна плата не була головним джерелом доходів. Цю функцію виконувала продукція особистих господарств.

Оплата праці у сільськогосподарських підприємствах втратила стимулюючу функцію. Організовувалась вона традиційно за правилами, що були введені 35 років тому і відповідали умовам жорсткого централізованого управління виробництвом. Зрівнялівка і знеосібка призводила до безвідповідальності, безгосподарності, зловживань, розкрадань.

За інформацією Міністерства аграрної політики України, у 2001 р. лише третя частина працюючих у сільському господарстві укладала з роботодавцем колективний договір [2, с. 349].

Керівники нових агроформувань неохоче ішли на введення вищих тарифних ставок і посадових окладів. Практично не застосовувалась договірна система. Укладались договори найчастіше формально. Для сільського господарства властивою була сегментація оплати праці залежно від форми власності. Найвища зарплата зберігалась на підприємствах, що мали комунальну форму. За ними ішли державні, колективні і приватні підприємства. Мінімальні зарплати на селі були значно нижчими від мінімального споживчого «кошика». За умов переведення раніше безкоштовних послуг в платні ще більше позначилося на матеріальному благополуччі селян. Не завжди спрацьовував принцип, коли одночасно з подорожчанням послуг зростала і зарплата.

Розмір заробітної плати на селі часто добровільно визначався роботодавцями і не включав кількісного і якісного внеску працюючого, а також умов праці. Відомо, що на Заході оплата здійснювалась не за обсяг зробленого, а за інтелект працюючого. В Україні послаблення державного контролю за додержанням тарифних відносин призвело до того, що підприємства часто порушували міжрозрядні і міжпосадові співвідношення в оплаті праці. Як наслідок складалось так, що висококваліфікований спеціаліст одного підприємства одержував менше, ніж малокваліфікований іншого. В сільському господарстві, таким чином, починали діяти антистимулюючі фактори, коли зарплата не виконувала стимулюючу, відтворювальну функцію. Селяни, привчені радянською державою працювати в колективі за умов зрівнялівки, за інерцією схильні були бажати аби різниця між їх прибутками не була великою. Водночас, вони прагнули